

УДК 94(477)

М. М. Москалюк, д-р іст. наук

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПЕРЕРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті досліджується проблема становлення та розвитку промисловості України в другій половині XIX – на початку XX ст.

торгівля, промисловість, криза, ринок

Переробна промисловість завжди була одним із важливих об'єктів пильного дослідження учених. Предметом дослідження вчених були різні аспекти розвитку переробної промисловості. Особлива увага приділялася явищам соціально-економічного життя другої половини XIX – початку XX ст. Вивчалися різноманітні аспекти: розвиток різних галузей промисловості та формування робітничого класу, система управління промисловістю, внутрішня і зовнішня торгівля, транспортне забезпечення промислового розвитку.

Промисловість України другої половини XIX – початку XX ст. належить до галузей, які недостатньо досліджені істориками. Наступним важливим моментом, який визначає необхідність вивчення даної галузі промисловості, є той факт, що переробна промисловість представляла собою сферу активного втручання поміщиків і експлуатації ними селянської праці.

Розвиток переробної промисловості України на сучасному етапі її вивчення вимагає скрупульозного і всеохоплюючого дослідження соціально-економічних процесів, які відбувалися в другій половині XIX – на початку XX ст. Лише дійсно глибокий науковий аналіз минулого може бути основою для розробки правильної політики сьогодення і майбутнього. Без розуміння даних аспектів неможливо зорієнтуватися в складному лабіринті нинішніх соціально-економічних і політичних відносин. Досвід ринкового господарства, який склався у Російській імперії, може бути використаний у сучасних умовах. Творцями тієї історії були різні класи і соціальні верстви, які виробляли і збували різноманітну продукцію, що безпосередньо надходила на ринки.

Крокуючи шляхом незалежності, суспільство опинилося перед необхідністю глибоких перетворень в усіх сферах економіки. Завдяки системному, комплексному дослідженню соціально-економічного розвитку країни з урахуванням всіх взаємозв'язків можливо зрозуміти ті зміни, які відбувалися у промисловості.

Вирішення поточних та перспективних соціально-економічних проблем в Україні нерозривно пов'язане із радикальними перетвореннями, у ході яких на зміну командно-адміністративній системі повинна прийти ринкова економіка, яка спирається на різноманітні форми власності, конкуренцію самостійних товаровиробників, розвинуту систему фінансів та потужні стимули особистої та колективної зацікавленості. Отже, у поле зору суспільствознавців, особливо істориків та економістів, як одне із актуальних завдань повинен потрапити механізм формування і функціонування ринкової економіки, зокрема у переробній промисловості.

Незважаючи на досить швидкі темпи розвитку народного господарства у той час, яких, можливо, не знали інші держави, Російська імперія відставала у своєму суспільно-економічному поступі від передових західноєвропейських

країн. Переплетіння капіталізму і залишків кріпосництва насамперед у вигляді збереження великого поміщицького землеволодіння, відробіткової системи в аграрному секторі, а у галузі політичної надбудови – самодержавства як оплоту класу поміщиків – негативно позначилися на подальшому історичному розвитку тодішнього суспільства.

Найпоширенішими галузями переробної промисловості України були горілчана, борошномельна, салотопна, цегельна, суконна, шкіряна, олійна, тютюнова та цукрова. Разом із об'єктивними факторами, дією економічних законів капіталістичного суспільства, які покликали до життя велику фабрично-заводську промисловість, існував і суб'єктивний – протекційна політика уряду. Причому суб'єктивний чинник у Російській імперії був досить дієвим. У свою чергу підприємницькі кола під опікою уряду, набираючи дедалі більшої економічної сили, активно тиснули на держапарат, змушували його поглиблювати буржуазні перетворення. Таким чином, політика насадження і патронату пореформеної доби об'єктивно сприяла швидкому розвитку капіталістичної переробної промисловості і відповідала до певної міри тогочасним суспільним запитам.

Головним результатом та рушієм усіх перемін, які відбувалися у пореформену добу в народному господарстві, стала велика промисловість і механізований транспорт, що розвивалися з дивовижною швидкістю. Створена мережа залізниць – принципово нового засобу сполучення порівняно з традиційними для доби феодалізму – дала потужний поштовх зростанню промислового капіталізму, консолідувала економічно розрізнені райони в єдиний економічний простір, енергійно втягувала в ринковий процес найглухіші і найвіддаленіші закутки імперії. Залізниці, будучи самі породженням ринкової епохи, впевнено потягли за собою все народне господарство, значно прискоривши, зокрема, розвиток цілого ряду галузей переробної промисловості українських губерній Російської імперії.

Одним із важливих факторів, що значною мірою зумовив високі темпи розвитку промисловості в 90-ті роки XIX ст., було прискорене будівництво залізниць. Певне значення мали також протекційний заборонений митний тариф 1891 р., державні замовлення, приплив іноземного капіталу та ін. У цей період Росія, у тому числі й Україна, зробили значний крок в економічному розвитку.

Революція 1905 р. похитнула основи панування не лише поміщиків і самодержавства, а й великої буржуазії. Підприємницька активність капіталістів послабилася. Зменшилися вкладення в господарство, що спричинило обмеження витрат на переустаткування і тим більше на нове будівництво. Зросли вимоги щодо повернення вкладів з приватних акціонерних банків і ощадних кас. За цих умов неминучим стало зниження промислового виробництва і товарообороту, що перервало розпочате в 1904 р. пожвавлення економіки.

Таким чином, загальна картина економічного розвитку Росії, включаючи Україну, в першому десятиріччі XX ст. характеризується тим, що криза, яка почалася наприкінці 1899 р., змінилася в 1904 р. невеликим піднесенням, зумовленим російсько-японською війною. Проте вже в кінці того ж року, у зв'язку з руйнівним впливом війни і неврожаїв, які мали місце в ряді губерній, піднесення змінилося депресією. Революційні бої в наступні роки, припинення залізничного руху, страйки працівників пошти й телеграфу, біржова паніка і відплив капіталів за кордон, припинення кредитів – все це негативно відбилося на розвитку промисловості, у тому числі і переробної, сприяючи поглибленню депресії і кризи. Лише в 1907 р. почалося нове, але дуже короткочасне піднесення промислового виробництва. У кінці 1907 р. виникла нова промислова криза з наступною депресією, яка тривала до кінця 1909 р.

Зростання виробництва в 1906–1907 рр. в одних галузях поєднувалося із застоєм в інших. Проте вже наприкінці 1907 р. торгово-промислова кон'юнктура почала погіршуватися. А в 1908–1909 рр. з'явилися ознаки чергової економічної кризи в легкій промисловості. Її особливістю було те, що їй не передувало загальне піднесення промисловості. Разом із тим ця криза не відзначалася великою глибиною: скорочення виробництва в більшості галузей було незначним. Наприкінці 1909 р. намітилося пожвавлення в промисловості, а вже в 1910 р. почалося промислове піднесення. Воно було зумовлене рядом врожайних років, розширенням у зв'язку з проведенням Столипінської аграрної реформи капіталізації села і зростаючим попитом на сільськогосподарські знаряддя і машини. Приплив вільних капіталів у промисловість сприяв збільшенню основних капіталів приватних акціонерних товариств.

Промислове піднесення поступово охопило всі галузі індустрії і набуло загального характеру. Валова продукція легкої промисловості зросла в 1913 р. порівняно з 1909 р. на 54,2 %.

Загалом протягом 1900–1913 рр. Росія, у тому числі й українські губернії, піднялася на більш високий щабель індустріального розвитку: промислова продукція в країні зросла у 2 рази, а кількість робітників у промисловості – в 1,5 рази. Однак для докорінних змін в економіці країни цього було не досить. Росія, як і раніше, залишалася аграрною країною. У 1913 р. в Росії у загальному обсязі продукції промисловості і сільського господарства на частку промисловості припадало 40 %. Відносно України цей показник був дещо кращим – 48,2 %. Промислове піднесення в Росії у 1910 – 1913 рр. було перерване Першою світовою війною. Війна внесла певні зміни в структуру і динаміку промислового виробництва.

Отже, промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці. Його формування розпочалося ще в дореформений

період, але свого розквіту воно досягло уже після скасування кріпацтва. Фабрично-заводська промисловість, відтісняючи на задній план мануфактуру, підкоряла собі селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона стала визначальним фактором порайонної промислової спеціалізації.

Зростання цукрової, винокурної, тютюнової, борошномельної та олійної промисловості відіграло важливу роль у розвитку капіталістичного сільського господарства, у його технічній перебудові.

Промисловість України була багатогалузевою і мала високу концентрацію. На ній значною мірою відбився суспільний поділ праці, господарська спеціалізація районів Росії. Вона нерозривно була пов'язана з процесом поширення й поглиблення всеросійського ринку. Розвиток переробної промисловості у другій половині половини XIX – на початку XX ст. посідає вагоме місце в історії України.

Розвиток соціально-економічних відносин і окремих галузей переробної промисловості України в період утвердження та панування капіталістичних відносин відбувався у складних, неоднозначних соціально-політичних умовах. З одного боку – приєднання українських земель до Російської імперії, з іншого боку – всі ці моменти не обходилися без прямого втручання в економічну сферу російського купецтва і дворянства. Вони засновували спочатку маленькі, а згодом – значні промислові підприємства.

Зростання кількості мануфактур, фабрик і заводів, ще швидше збільшення їх продукції, відокремлення ряду галузей промисловості від сільського господарства, поширення міського ремесла і сільських промислів, які виробляли товари на ринок, – все це свідчило про розвиток товарного виробництва, яке було сприятливим ґрунтом для зміцнення капіталістичного укладу. Створюючи ринок сільськогосподарської

сировини і продовольчих товарів, постачаючи село промисловими товарами і удосконаленими знаряддями праці, переробна промисловість відігравала визначальну роль у розхитуванні підвалин феодально-натурального господарства, у розвитку капіталістичного способу виробництва, якому властивий широкий розвиток торгівлі.

Після скасування кріпосного права почалося швидке зростання переробної промисловості, сільського господарства, створювався залізничний транспорт, розширювалася внутрішня торгівля і збільшувалася питома вага українських губерній у зовнішній торгівлі Росії.

Темпи розвитку капіталізму у переробній промисловості і сільському господарстві значною мірою залежали від стану засобів сполучення, рівня транспорту. Як і інші галузі економіки, корінних змін і зрушень у пореформений період зазнав транспорт, що досі був вузьким місцем у системі її продуктивних сил. Протягом 60 – 90-х років XIX ст. в Україні створюється густа мережа залізниць, які відтіснили на задній план гужовий транспорт, обумовили занепад чумацького промислу, який мав велике поширення і в дореформений період. У річковому та морському транспорті зросла чисельність суден та їх вантажопотужність, з'явилася велика кількість парових суден, що успішно витісняли парусні. У цей період зростає довжина українських залізниць. Залізниці сполучили між собою українські міста, а також міста Центральної Росії, зокрема, Москву зі всіма головними промислово-торговими пунктами України, її чорноморсько-азовські порти.

Загалом переробна промисловість у своєму розвитку пройшла три основних стадії, які відрізняються рівнем техніки: дрібне товарне виробництво (дрібні, переважно селянські промисли); капіталістична мануфактура; капіталістична фабрика (велика машинна індустрія). Мануфактури за своєю економічною організацією в різні періоди були феодальними, капіталістичними та змішаними підприємствами, що могли

існувати водночас. Зміцнення мануфактур свідчить про дальший розвиток товарного виробництва. Зростання товарного виробництва сприяло зміцненню економічних зв'язків між окремими регіонами України, її швидкому виходу на загальноросійські і загальноєвропейські ринки. З посиленням процесу розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи господарства в економіці Наддніпрянської України швидко зростали капіталістичні відносини.

Важливою проблемою у розвитку продуктивних сил України у зазначений період було те, що вона не мала своєї державності. Чужі держави, до яких входили українські землі, вели свою господарську політику, і від них великою мірою залежало життя українських територій і народногосподарський механізм.

Н. Москалюк

Основные тенденции развития перерабатывающей промышленности в Украине во второй половине XIX – в начале XX века

В статье исследуется проблема становления и развития промышленности Украины во второй половине XIX – в начале XX ст.

торговля, промышленность, кризис, рынок

N.Moskaluk

Basic progress of processing industry trends in Ukraine in the second half of XIX - at the beginning XX of century

In the article the problem of becoming and development of industry of Ukraine is investigated in the second half of XIX – at the beginning XX of century

trade, industry, crisis, market